

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
(Aukštosios mokyklos
atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Lietuvos istorijos institutas

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

16

Darius Staliūnas
Visuomenė be universiteto?
*(Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje:
XIXa. vidurys - XXa. pradžia)*

VILNIUS

LII
LEIDYKLA

2000

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas
Giedrius Subačius

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-780-30-6

© Darius Staliūnas, 2000
© Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 2000
© Lietuvos istorijos institutas, 2000

TURINYS

PRATARMĖ.....	7
ĮVADAS.....	8
1832–1855 M.: VILNIAUS UNIVERSITETO UŽDARYMAS IR RUSIJOS ŠVIETIMO SISTEMOS LUOMIŠKUMAS.....	18
XIX A. 6-OJO DEŠIMTMEČIO ANTROJI PUSĖ: RUSIŠKOS AUKŠTOSIOS MOKYKLOS SUMANYMAI.....	25
Lietuvos bajorija socialinių-ekonominių ir politinių pertvarkymų akivaizdoje.....	25
Lietuvos bajorijos peticijos dėl aukštosios mokyklos įkūrimo 1855–1856 m.....	29
Aukštosios realinės mokyklos Vilniuje projektas 1857–1859 m.....	32
Vilniaus archeologijos komisija – pakopa į universitetą.....	36
1860–1861 M.: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO PRADŽIA.....	38
Tarptautinės konsteliacijos kaita ir „lenkų klausimas“.....	38
Kur turi mokytis Šiaurės Vakarų krašto jaunimas?.....	42
Politinės Lietuvos „baltųjų“ orientacijos ir „derybos“ su valdžia.....	45
Vilniau švietimo apygardos vadovybės nuostatos.....	53
1862–1863 M. SAUSIO MĖNUO: KOVOS DĖL VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO APOGĖJUS.....	55
Tarptautinė situacija 1861 m. pabaigoje – 1862 m. pradžioje ir „lenkų klausimas“.....	55
Viktoras Starzeński ir Vladimiras Nazimovas.....	56
Lietuvos „baltųjų“ švietimo sistemos reformavimo programa.....	59
Vilniaus generalgubernatoriaus „tautinės politikos“ receptai 1862 m. vasarą.....	64
Viktoro Starzeński veikla 1862 m. antroje pusėje.....	66
Nauja „tautinė politika“ Šiaurės Vakarų krašte 1862 m. pabaigoje – 1863 m. pradžioje?.....	70
1863–1873 M.: RUSIFIKACINIAI AUKŠTOSIOS MOKYKLOS ĮKŪRIMO PROJEKTAI.....	76
Michailo Muravjovo sumanymas steigti universitetą Vilniuje.....	76
Aukštosios stačiatikių dvasinės akademijos projektas 1863–1864 m.....	88

Rusifikaciniai aukštosios mokyklos projektai 7-ojo dešimtmečio pabaigoje – 8-ojo dešimtmečio pradžioje.....	93
„LIETUVIŠKŲ STIPENDIJŲ“ GENEZĖ.....	100
Stipendijų steigimo aplinkybės.....	100
Aleksandro Hilferdingo etnopolitinės projekcijos.....	105
Stipendijų skyrimo tvarka.....	108
XIX A. PABAIGA – XX A. PRADŽIA: VILNIAUS ŽEMĖS ŪKIO DRAUGIJOS INICIATYVA RUSIJOS „TAUTINĖS POLITIKOS“ KONTEKSTE.....	110
Rusijos „tautinė politika“ ir aukštasis mokslas XIX a. pabaigoje.....	110
Vilniaus žemės ūkio draugijos sumanymas.....	113
Valdžia ir aukštosios mokyklos steigimo Šiaurės Vakarų krašte problema.....	117
POLITINĖS TENDENCIJOS LIETUVOJE 1905–1907 M. IR VILNIAUS UNIVERSITETO ATKŪRIMO KONCEPCIJOS.....	124
Politinės tendencijos Lietuvoje.....	124
Lietuviškasis universitetas.....	129
Lenkiškasis universitetas.....	132
Lietuvos universitetas.....	132
Rusiškasis universitetas.....	138
1908–1914 M.: VALDŽIOS POLITIKA IR VISUOMENĖS INTERESŲ POLIARIZACIJA.....	142
Vilniaus m. dūmos iniciatyva 1907 m. pabaigoje.....	142
Visuomenės interesų poliarizacija aukštojo mokslo srityje.....	147
Rusijos „tautinė politika“ ir galimybė įkurti aukštąją mokyklą Šiaurės Vakarų krašte.....	150
VILNIUS AR KAUNAS? SOCIOKULTŪRINĖS IR IDĖJINĖS UNIVERSITETO SUKŪRIMO KAUNE PRIELAIDOS XX A. PRADŽIOJE.....	156
Lietuvių klerikalų etnokultūrinė orientacija XX a. pradžioje.....	156
Kaunas kaip etnografinės ir klerikalinės Lietuvos centras.....	160
XX a. pradžios alternatyva: Vilnius ar Kaunas	162
IŠVADOS.....	166
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA.....	171
TRUMPINIAI.....	187
SUMMARY.....	188
STRESZCZENIE.....	199
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ.....	210

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyvų ir rankraščių fondai

Lietuvos valstybės istorijos archyvas

- F. 439 – Grafo Michailo Muravjovo muziejus;
- F. 567 – Vilniaus švietimo apygardos valdyba;
- F. 378 – Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarija;
- F. 391 – Vilniaus gubernijos bajorų deputatų susirinkimas;
- F. 938 – Vilniaus miesto valdyba;
- F. 1135 – Vilniaus mokslo bičiulių draugija;
- F. 1248 – Laikinis karo lauko auditoriatas prie Vilniaus karinės apygardos kariuomenės štabo.

Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius

- F. 20 – Teismų aktai (1476–1924);
- F. 21 – Vilniaus baltarusių fondas;
- F. 117 – Petro Leono fondas;
- F. 138 – Rōmerių šeimos aktai.

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

- F. 1 – Lietuvių rašytojų, mokslo ir visuomenės veikėjų fondas.

Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius

- F. 1 – Jono Šliūpo fondas.

Lietuvių literatūros instituto Rankraščių skyrius

- F. 2 – Jono Basanavičiaus fondas;
- F. 22 – Lietuvių mokslo draugija.

Kauno apskrities archyvas

F. 50 – Kauno gubernatoriaus kanceliarija.

Rusijos valstybinis istorijos archyvas

F. 733 – Liaudies švietimo ministerijos Liaudies švietimo departamentas;

F. 735 – Liaudies švietimo ministro kanceliarija;

F. 744 – Liaudies švietimo ministru adresuoti „aukščiausieji“ paliepimai, reskriptai bei liaudies švietimo ministro „nuolankiausias“ ataskaitos;

F. 773 – Ypatingoji liaudies švietimo ministro kanceliarija;

F. 796 – Sinodo kanceliarija;

F. 797 – Sinodo oberprokuroro kanceliarija;

F. 802 – Sinodo švietimo komitetas;

F. 851 – Aleksandro Golovnino fondas;

F. 908 – Piotro Valujevo fondas;

F. 982 – Sergejaus Lanksojaus fondas;

F. 1152 – Valstybės tarybos ekonomijos departamentas;

F. 1162 – Valstybės kanceliarija;

F. 1263 – Ministrų komitetas;

F. 1267 – Vakarų komitetas;

F. 1270 – Lenkijos Karalystės reikalų komitetas;

F. 1275 – Ministrų taryba (1857–1905);

F. 1276 – Ministrų taryba (1905–1917);

F. 1282 – Vidaus reikalų ministro kanceliarija.

Rusijos mokslų akademijos Rusų literatūros instituto (Puškino namas) Rankraščių skyrius

F. 265 – Žurnalo „Русская старина“ archyvas.

Rusijos federacijos valstybinis archyvas

F. 109 – Caro asmeninės kanceliarijos III skyrius.

Rusijos valstybinis karo istorijos archyvas

F. 484 – Karo mokslo archyvas.

Rusijos tautinės bibliotekos Sankt Peterburge Rankraščių skyrius

F. 377 – Ivano Kornilovo fondas.

Varšuvos tautinės bibliotekos Rankraščių skyrius

F. – Fredrų ir Römerių šeimų archyvas;

F. – Wandalino Szukiewicza korespondencija (1879–1919);

Signatūros Nr. – III.10592.

Varšuvos universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

Signatūros Nr. – 1595.

Centrinis senųjų aktų archyvas Varšuvoje

F. – Steigiamasis komitetas Lenkijos Karalystėje.

Lenkų biblioteka Paryžiuje

F. – Adomo Mickevičiaus muziejus;

Signatūros Nr. – 545, 662.

Periodika

Aušra, 1883

Czas, 1862, 1882

Draugija, 1907–1908, 1910–1912

Dziennik Poznański, 1862

Dziennik Praw, t. 65, 1866

Dziennik Wileński, 1906–1907

Goniec Wileński, 1908

Kraj, 1901, 1906

Kurjer Litewski, 1905, 1907–1909

Lietuvos ūkininkas, 1908

Lietuvos žinios, 1911, 1913

Nasza niwa, 1908

Nedėldienio skaitymas, 1907

Przegląd Rzeczy Polskich, 1860, 1862

Roczniki Polskie, t.1: rok 1857, Paryž, 1865; t.3: rok 1857, Paryž, 1865

Tėvynės sargas, 1897

Varpas, 1889, 1901

Vienybė lietuvininku, 1901

Vilniaus žinios, 1905–1908

Viltis, 1907–1912

Wiadomości Polskie, 1858–1860

Виленский вестник, 1869, 1889, 1901, 1908

Гражданин, 1889

Журналы виленской городской думы за второе полугодие 1906 года,

Вильна, 1909; *за второе полугодие 1907 года*, Вильна, 1911; *за второе*

полугодие 1912 года, Вильна, 1912

Московские ведомости, 1866

Новая заря, 1906
Новое время, 1883, 1889, 1901, 1906–1907
Окраины России, 1908
Правительственный вестник, 1899, 1907
Северо-Западный голос, 1906–1908
Северо-западное слово, 1900, 1901
С.-Петербургские ведомости, 1901

Publikuoti šaltiniai

- Batakių dekanato kunigų susirinkimo nutarimai (1906 m. sausis), parengė R. Laukaitytė ir A. Katilius, *LAIS*, t. 7: *Atgimimas ir Katalikų bažnyčia*, Vilnius, 1994, p. 444–451.
- J. Baudouin de Courtenay, *Ze zjazdu autonomistów czyli przedstawicielei narodowości nie-rosyjskich*, (odbitka z „Krytyki“), Kraków, 1906.
- [A. Dambrauskas], *Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Łytwie*, [Tilžė, 1902].
- A. Dambrauskas, *Iš Kauno kronikos, Mūsų senovė*, 1921, t. 1, kn. 2, p. 53–65.
- A. Jaksztas [A. Dambrauskas], *Lituanienis et polonais. Leurs rapports dans le passé et dans le présent*, Paris, 1913.
- [A. Dambrauskas], *Vienybe ar separatizmas? Atsakymas kritikams „Lietuvių Balso“*, Shenandoah, 1904.
- [J. Gieysztor], *Głos szlachcica do swych współbraci o wolności i równości kmieciej*, Poznań, 1859.
- [J. Gieysztor], *Litwa przed rokiem 1863*, Lwów, 1888.
- J. Gieysztor, *Pamiętniki z lat 1857–1865*, t. 1, 2, Wilno, 1913.
- K. Grinius, *Atsiminimai ir mintys*, Tübingen, 1947, t. 1.
- Iš Tomo Žilinsko atsiminimų, *Lietuvos mokykla*, 1919 ir 1920, Kaunas, 1919/1921, p. 477–497.
- P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius, 1990.
- Korespondencja Namiestników Królestwa Polskiego z lat 1861–1863*, red. S. Kieniewicz, J. Miller, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1973.
- Lietuvių spaudos draudimo panaikinimo byla*, parengė A. Tyla, Vilnius, 1973.
- Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michała Römera z sierpnia 1915)*, *Zeszyty historyczne*, 1970, z. 17, s. 58–126.
- S. Moravskis, *Keleri mano jaunystės metai Vilniuje. Atsiskyrėlio atsiminimai (1818–1825)*, Vilnius, 1994.

- Pamiętnik Władysława Czartoryskiego 1860–1864, Władysław Czartoryski, *Pamiętnik 1860–1864. Protokoły posiedzeń Biura Hotelu Lambert*, cz. I i II. *Entrevues politiques*, opracował i wstęp opatrzył H. Wereszycki, Warszawa, 1960.
- A. Potocki [J. A. Balaszewicz], *Raporty szpiega*, Warszawa, 1973, t. 1.
- Tautiškosios lietuvių demokratų partijos dokumentai, parengė R. Miknys ir E. Motieka, *LAIS*, t.1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 173–207.
- T. Tyszkiewicz, *Écrits sur la Pologne contemporaine (1862–1864)*, Bruxelles, 1864.
- 1855 m. Kauno gubernijos bajorų peticija dėl aukštosios mokyklos įkūrimo, parengė D. Staliūnas, *Kauno istorijos metraštis*, Kaunas, 1998, p. 178–182.
- T. Wróblewski, *Naród i samookreślenie narodowie*, Wilno, 1919.
- T. S. Wróblewski, *Sejmy prowincjonalne i obrona praw mniejszości (Pogadanka wygłoszona na wiecu Polskiego stronnictwa Konstytucyjno-Demokratycznego Ukrainy, Wołynia i Podola w dniu 23 Kwietnia 1906 r.)*, Kijów, 1906.
- B. Zaleski, *Zniesienie poddaństwa na Litwie*, Paryż, 1868.
- И. А. Арсеньев, Из прошлого. Варшавский Архиепископ Фелинский. (Отрывок из памятной книжки), *Исторический вестник*, 1886, июль, с. 191–193.
- Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию 1863–1864 гг. в пределах Северо-Западного края*, ч. 1: *Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 по май 1863 г.*, составил А. И. Миловидов (*Виленский временник*, кн. 6), Вильна, 1913.
- П. А. Валуев, О внутреннем состоянии России, 26 июня 1862 г., *Исторический архив*, 1958, № 1, с. 141–144.
- Всеподданнейший отчет графа М. Н. Муравьева по управлению Северо-Западным краем (с 1 мая 1863 г. по 17 апреля 1865 г.), *Русская старина*, 1902, т. 110, с. 487–510.
- А. Гильфердинг, Несколько замечаний о литовском и жмудском племени, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, составил С. Шолкович, Вильна, 1885, с. 106–127.
- А. В. Головин, Записки для немногих, *Вопросы истории*, 1997, № 4, 5, с. 95–133.

- Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1913 г., Сессия вторая, ч. 5, Санкт-Петербург, 1914.*
- Государственная Дума. Четвертый созыв. Стенографический отчет. 1913 г., Сессия первая, ч. 3, Санкт-Петербург, 1913.*
- Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел, в двух томах, т.1: 1861–1864, Москва, 1961.*
- С. М. Дубнов, Письма о старом и новом еврействе (1897–1907), Санкт-Петербург, 1907.*
- Замечания на проект устава общеобразовательных учебных заведений и на проект общего плана устройства народных училищ, ч. 2, 5, Санкт-Петербург, 1862.*
- М. Н. Катков, Собрание передовых статей Московских ведомостей. 1863 год, Москва, 1897.*
- И. Корнилов, Русское дело в Северо-Западном крае. Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху, Санкт-Петербург, 1901.*
- Краткая выпись и обзор действий Виленского общества сельского хозяйства за 1900 годъ, составил член общества А. С. Богданович, Вильна, 1901.*
- А. В. Никитенко, Дневник в трех томах, т. 2: 1858–1865, Ленинград, 1955.*
- Особые журналы Совета Министров царской России 1906–1917 гг., 1908 год, Москва, 1986.*
- Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, т. XXXVIII, Санкт-Петербург, 1866.*
- Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, т. XLIV, 1869, Санкт-Петербург, 1873.*
- Революционный подъем в Литве и Белоруссии, Москва, 1964.*
- Сборник документов музея графа Муравьева, сост. А. Белецкий, т. 1, Вильна, 1906.*
- Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 1: Царствование Александра I, Санкт-Петербург, 1864.*
- Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 2: Царствование Николая I 1825–1855, отд. первое, 1825–1839, Санкт-Петербург, 1864.*
- Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, т. 3: Царствование императора Александра II, Санкт-Петербург, 1865.*

- Г. Б. Слиозберг, *Дела минувших дней. Записки русского еврея*, т. 3, Париж, 1934.
- Сочинения И. С. Аксакова, *Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос, 1860–1886*, т. 3, Москва, 1886.
- Ф. Тимов, Записка о русских поместных соборах и проект православной академии в Вильно Макария Булгакова, бывшего митрополита Московского, *Труды Киевской духовной академии*, 1906, февраль, с. 312–316.
- Три политические записки о С.–З. крае Гр. М. Н. Муравьева, *Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России*, выпуск второй, составил и издал С. Шолкович, Вильна, 1887, с. 308–318.
- Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*, т. 4: *Виленская губерния*, Санкт-Петербург, 1903.
- Устав Виленского общества Сельского хозяйства*, Вильна, 1899.

Literatūra

- E. Aleksandravičius, *Bandymai atgaivinti universitetą Lietuvoje 1832–1918 m.*, idem, *XIX amžiaus profiliai*, Vilnius, 1993, p. 149–164.
- E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius, 1996.
- E. Aleksandravičius, *Kultūrinis sąjūdis Lietuvoje 1831–1863 metais. Organizaciniai kultūros ugdymo aspektai*, Vilnius, 1989.
- E. Aleksandravičius, Lietuvos universitetas istorinės tradicijos dalybų metais 1922–1997, *Mokslinės konferencijos „Universitetas ir valstybė“ pranešimų medžiaga*, Kaunas, 1997, p. 12–24.
- E. Aleksandravičius, Tautinio identiteto link: 1852–1854 m. „mokinių byla“, *Kultūros barai*, 1990, Nr. 7–8, p. 96–99.
- P. L. Alston, *The Dynamics of Educational Expansion in Russia, The Transformation of Higher Learning 1860–1930. Expansion, Diversification, Social Opening and Professionalization in England, Germany, Russia and the United States*, Stuttgart, 1983, p. 83–107.
- I. M. Aronson, *The Attitudes of Russian Officials in the 1880s Towards Jewish Assimilation and Emigration, Slavic Review*, vol. 34, 1975, No. 1, p. 1–18.

- L. Bazylow, *Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stolypina*, Warszawa, 1972.
- D. Beauvois, *Polacy na Ukrainie 1831–1863, Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie*, Paryż, 1987.
- D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*, t.1: *Uniwersytet Wileński*, Rzym, Lublin, 1991.
- L. Beynar, *Działalność Aleksandra Oskierki w Wilnie w latach 1861–1863, Księga pamiątkowa Koła historyków słuchaczy uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, 1923–1933*, Wilno, 1933, s. 334–354.
- A. Bergmanowa, *Białoruski tygodnik „Nasza Niwa“ (10 XI 1906–7 VIII 1915), Kwartalnik historyczny*, 1972, Nr. 3, s. 563–582.
- A. Besançon, *Éducation et société en Russie dans le second tiers du XIXe siècle*, Mouton, Paris, La Haye, 1974.
- M. Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 1: *Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*, Los Angeles, 1952; t. 2: *Atbundanti tauta – darbai, žygiai ir veikėjai*, Los Angeles, 1953.
- J. Breuilly, *Approaches to Nationalism, Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, hrsg. von E. Schmidt-Hartmann, München, 1994, S. 15–38.
- S. Brim, *Universitäten und Studentenbewegungen in Rußland im Zeitalter der großen Reformen 1855–1881*, Fr/M, Bern, New York, 1985.
- D. R. Brower, *Social Stratification in Russian Higher Education, The Transformation of Higher Learning 1860–1930. Expansion, Diversification, Social Opening and Professionalization in England, Germany, Russia and the United States*, Stuttgart, 1983, p. 245–260.
- O. Dann, *Ist Nationalismus doch kein Sündenfall? Zu Ernest Gellners Thesen über die Rolle der „Schriftkultur“ für die moderne Nationbildung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 1991, Nr. 31.
- D. Fainhauz, *Śladami Wielopolskiego. Wiktor Starzeński i jego projekty ugody polsko-rosyjskiej na Litwie i Białorusi (1861–1863)*, *Przegląd historyczny*, t. 85, 1994, z. 3, s. 239–253.
- C. Ferenczi, *Nationalismus und Neoslavismus in Rußland vor dem Ersten Weltkrieg*, *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 34, 1984, S. 7–127.
- J. T. Flynn, *Tuition and Social Class in the Russian Universities: S. S. Uvarov and „Reaction“ in the Russia of Nicholas I*, *Slavic Review*, vol. 35, 1976, No. 2, p. 232–248.

- J. T. Flynn, Uvarov and the „Western Provinces“: A Study of Russia's Polish Problem, *The Slavonic and East European Review*, vol. 64, 1986, No. 2, p. 212–236.
- G. L. Freeze, P. A. Valuyev and the Politics of Church Reform (1861–1862), *The Slavonic and East European Review*, vol. 56, 1978, No. 1, p. 68–87.
- F. Furchtbar, *Studien zur Universitätskrise in Rußland in den Jahren 1899 bis 1905, Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät an Georg-August-Universität zu Göttingen*, Göttingen, 1975.
- A. Gaidys, Lietuvių katalikiškų draugijų bruožai (1905–1907), *LAIS*, t. 7: *Atgimimas ir katalikų bažnyčia*, Vilnius, 1994.
- A. Gaidys, Lietuvių krikščionių-demokratų partijos kūrimosi aplinkybės (1905–1907 m.), *LAIS*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 139–172.
- Ch. Gassenschmidt, Die jüdische Intelligenz und die „Krise“ jüdisch-politischer Interessenvertretung in Rußland zwischen 1907 und 1914, *Aufbruch der Gesellschaft im vormodernen Staat. Rußland in der Spätphase des Zarenreiches*, hrsg. von H. Hausmann und S. Plaggenborg, Fr/M, Berlin, New York, Paris, Wien, 1994, S. 119–137.
- E. Gellner, Aus den Ruinen des Großen Wettstreits. Bürgerliche Gessellschaft, Nationalismus und Islam, *Grenzfälle. Über neuen und alten Nationalismus*, hrsg. von M. Jeismann, H. Ritter, Leipzig, 1993, S. 30–44.
- E. Gellner, *Tautos ir nacionalizmas*, Vilnius, 1996.
- L. Gudaitis, *Platėjantys akiračiai. Lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais*, Vilnius, 1977.
- M. Hagen, Hochschulunruhen und Regierungspolitik im russischen Reich vor 1914, *Die Universitetäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost*, hrsg. von G. von Pistohlkors, T. U. Raun, P. Kaegbein, Köln, Wien, 1987, S. 51–69.
- M. Haltzel, *Der Abbau der deutschen ständischen Selbstverwaltung in den Ostseeprovinzen Rußlands 1855–1905*, Marburg/Lahn, 1977.
- M. Hroch, Nationales Bewußtsein zwischen Nationalismustheorie und der Realität der nationalen Bewegungen, *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, hrsg. von E. Schmidt-Hartmann, München, 1994, S. 39–52.

- A. Janulaitis, Dėl universitetatės Vilniuje. 1832–1872 m., *Lietuvos žinios*, 1913, Nr. 13.
- A. Janulaitis, *Lietuvos bajorai ir jų seimeliai XIX amžiuje*, Kaunas, 1936.
- S. D. Kassow, *Students, Professors and the State in Tsarist Russia*, Los Angeles, London, 1989.
- S. Kieniewicz, Akademia Medyko-Chirurgiczna i Szkoła Główna (1857–1869), *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*, pod. red. S. Kieniewicza, Warszawa, 1981, s. 242–377.
- S. Kieniewicz, *Między ugodą a rewolucją (Andrzej Zamoyski w latach 1861–62)*, Warszawa, 1962.
- H. Kiepuska, Uniwersytet Warszawski w latach 1899–1915, *Dzieje uniwersytetu Warszawskiego 1807–1915*, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa, 1981, s. 495–564.
- S. Kirkor, *Przeszłość umiera dwa razy*, Kraków, 1978.
- T. Kizwalter, Ernest Gellners Nationalismustheorie und die polnische nationale Bewegung, *Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien*, hrsg. von E. Schmidt-Hartmann, München, 1994, S. 163–172.
- J. D. Klier, *Imperial Russia's Jewish Question*, Cambridge, 1995.
- I. Koberdowa, *Wielki książę Konstanty w Warszawie 1862–1863*, Warszawa, 1962.
- D. Komolowa, Romer (Römer) Edward Jan (1806–1878), *Polski Słownik Biograficzny*, 1989, t. 36/4, z. 131, s. 635–655.
- J. Kozłowska-Studnicka, Likwidacja Uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji urzędowej, *Księga pamiątkowa ku uszczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t.1: *Z dziejów dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, Wilno, 1929, s. 405–419.
- J. Kozłowska-Studnicka, Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w wyobraźni Murawjewa-Wieszatiela (Z akt kancelarii gen.-gubernatora w Archiwum państwowem w Wilnie), *Szkoła Polska*, 1920, Nr. 1, s. 11–13.
- J. Krumbholz, *Die Elementarbildung in Rußland bis zum Jahre 1864. Ein Beitrag zur Entstehung des Volksschulstatuts vom 14. Juli 1864*, Wiesbaden, 1982.
- J. Kudirka, *Lietuviškoji Veiverių mokytojų seminarija*, Kaunas, Veiveriai, 1996.
- A. Kulakauskas, *Pradžios mokykla carizmo tautinėje politikoje Lietuvoje XIX amžiaus viduryje*, humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro disertacija, Vilnius, 1993, VUB RS, f. 76, b. 3457.

- A. Kulakauskas, „Šaka atskilusi nuo tautos...“ Lietuvos bajorijos ir LDK bajoriškiosios kultūros vaidmuo lietuvių tautiniame atgimime, *Sietynas*, Nr. 3, 1988, p. 75–98.
- A. Kulakauskas, M. Valančius ir XIX a. septintojo dešimtmečio švietimo reforma, *LTSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai: Istorija*, t. 27, 1987, p. 36–55.
- A. Kulakauskas, Vilniaus universiteto atkūrimo sumanymai, *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius, 1994, p. 182–186.
- LAIS*, t. 10: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais*, Vilnius, 1995.
- LAIS*, t. 11: E. Motieka, *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius, 1996.
- LAIS*, t. 14: V. Jogėla, *Vilniaus Romos katalikų dvasinė akademija 1833–1842 metais: organizacija ir veikla*, Vilnius, 1997.
- H.-D. Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie: Russischer Konservatismus im Kampf gegen der Wandel von Staat und Gesellschaft, 1890–1917*, Hamburg, 1978.
- M. Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje*, Vilnius, 1985.
- M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas, 1970.
- W. L. Mathes, The Origins of Confrontation Politics in Russian Universities: Student Activism, 1855–1861, *Canadian Slavic Studies*, vol. 2, 1968, No. 1, p. 28–45.
- W. L. Mathes, N. I. Pirogov and the Reform of University Government, 1856–1866, *Slavic Review*, vol. 31, 1972, No. 1, p. 29–51.
- Z. Medišauskienė, *Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje*, Kaunas, 1998.
- V. Merkys, *Knygnešių laikai 1864–1904*, Vilnius, 1994.
- R. Miknys, E. Motieka, Tautiškoji lietuvių demokratų partija: idėjinės-politinės kūrimosi aplinkybės, *LAIS*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 80–125.
- R. Miknys, Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai, *LAIS*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 173–198.
- I. B. Neumann, *Russia and the Idea of Europe*, London, New York, 1996.
- R. Pipes, Russian Conservatism in the Second Half of the Nineteenth Century, *Slavic Review*, vol. 30, 1971, No. 1, p. 121–128.
- G. Potašenko, Aleksandras Hilferdingas. Slavofilai. Lietuva, *LAIS*, t. 8: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, Vilnius, 1996, p. 224–238.

- K. Poznański, *Reforma szkolna w Królestwie Polskim w 1862 r.*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1968.
- M. Rajewski, Zarys rozwoju nacjonalizmu rosyjskiego w XIX i początkach XX wieku (historyczny wstęp do analizy antropologiczno-kulturowej), *Między antropologią a filozofią i historią*, pod red. K. J. Brozi, Lublin, 1995, s. 101–107.
- N. Reiter, Die Schule zur Nation, *Allgemeinbildung als Modernisierungsfaktor. Zur Geschichte der Elementarbildung in Südosteuropa von der Aufklärung bis zum Zweiten Weltkrieg*, hrsg. von N. Reiter, H. Sundhausen, Berlin, 1994, S. 11–20.
- H. Rogger, Reflections on Russian Conservatism: 1861–1905, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Bd. 14, 1966, H. 2, S. 195–212.
- H. Rogger, Russian Ministers and the Jewish Question, 1881–1917, *California Slavic Studies*, vol. 8, 1975, p. 15–76.
- A. Rukša, Vilniaus universiteto atkūrimo klausimas, *Lietuvos universitetas 1579–1803–1922*, red. P. Čepėnas, Chicago, 1972, p. 117–132.
- R. Salzmann, *Die Schulpolitische Vorstellungen der Parteien in der dritten Reichsduma*, Bonn, 1972.
- D. Saunders, *Russia in the Age of Reaction and Reform 1801–1881*, London, New York, 1992.
- M. Schulze-Wessel, *Rußlands Blick auf Preußen. Die polnische Frage in der Diplomatie und der politischen Öffentlichkeit des Zarenreiches und des Sowjetstaates 1697–1947*, Stuttgart, 1995.
- J. Sikorska-Kuliesza, *Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX wieku*, Warszawa, 1995.
- A. Sinel, *The Classroom and the Chancellery: State Educational Reform in Russia under Count Dmitry Tolstoi*, Cambridge, 1973.
- A. M. Skalkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1861–1877)*, t. 3: *Margrabiego i Polski tragedia 1861–1877*, Poznań, 1947.
- J. Stakauskas, *Vyskupas Paliulionis ir lietuviškasis klausimas*, Kaunas, 1939.
- D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos įsteigimo Vilniuje projektas ir jo likimas 1900–1904 m., *Lituanistica*, 1995, Nr. 2, p. 18–38.
- D. Staliūnas, Aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje projektas 1908 metais, *Lituanistica*, 1995, Nr. 3, p. 30–44.
- D. Staliūnas, Ethnopolitical Tendencies in Lithuania During the Period 1905–1907 and the Conceptions of the Revival of the University of Vilnius, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 1, 1996, p. 97–115.

- D. Staliūnas, Rinkimai į I Rusijos Dūmą Lietuvoje, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1992, Vilnius, 1994, p. 45–66.
- D. Staliūnas, Tado Vrublevskio politinės minties bruožai, *LAIS*, t. 13: *Mykolas Römeris*, Vilnius, 1996, p. 150–170.
- D. Staliūnas, Vilniaus vyskupo E. Ropo veiklos pėdsakais (1903–1907), *LAIS*, t. 7: *Atgimimas ir Katalikų bažnyčia*, Vilnius, 1994, p. 142–219.
- Z. Stankiewicz, *Z dziejów wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, Warszawa, 1967.
- M. Stolzman, *Czasopisma Wileńskie Adama Honorego Kirkora*, Warszawa, Kraków, 1973.
- M. Stolzman, W kręgu uniwersyteckiej tradycji. Życie kulturalnie w Wilnie po roku 1831, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Prace historyczne*, z. 64: *Studia z dziejów Uniwersytetu Wileńskiego 1579–1979*, Warszawa, Kraków, 1979, s. 121–150.
- E. C. Thaden, *Conservative Nationalism in Nineteenth-Century Russia*, Seattle, 1964.
- A. Tyla, Lietuvių Alma Mater Maskvoje, *Mokslas ir gyvenimas*, 1974, Nr. 6, p. 36–39.
- A. Tyla, Lietuvos jaunimas Maskvos universitete. XIX amžius – XX amžiaus pradžia, *Kultūros barai*, 1981, Nr. 1, p. 62–64, 70.
- A. Tyla, Lietuvos jaunimas Tartu universitete 1802–1918 m., *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, serija A*, 1973, Nr. 3, p. 113–146.
- A. Tyla, *1905 m. revoliucija Lietuvos kaime*, Vilnius, 1968.
- R. Vėbra, *Lietuviškos spaudos draudimas 1864–1904 m.*, Vilnius, 1996.
- R. Vėbra, Nacionalinės inteligentijos formavimasis, *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*, Vilnius, 1987, p. 62–66.
- L. Vladimirovas, Mėginimai atkurti aukštąją mokyklą Vilniuje, *Vilniaus universiteto istorija 1803–1940*, Vilnius, 1977, p. 130–143.
- T. R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, DeKalb, 1996.
- H. Wereszycki, Hotel Lambert i obóz Białych przed wybuchem powstania styczniowego, *Przegląd historyczny*, 1959, Nr. 3, s. 514–544.
- H. Wereszycki, J. Zdrada, Polska działalność dyplomatyczna (1860–1900), *Historia dyplomacji polskie*, t. 3: *1795–1918*, pod. red. L. Bazyłowa, Warszawa, 1988, s. 433–614.
- C. Whittaker, *The Origins of Modern Russian Education: An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov, 1786–1855*, DeKalb, 1984.

- H. A. Winkler, Ernest Gellner, Nations and Nationalism. Oxford, Basil Blackwell 1983. VIII, 150 S. [recenzija], *Historische Zeitschrift*, Bd. 240, 1985, S. 381–383.
- A. Wrzosek, Wskrzeszenie uniwersytetu wileńskiego w r. 1919, *Księga pamiątkowa ku uszczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–29*, Wilno, 1929, s. 1–32.
- L. Zasztowt, *Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach Litewskich i Ruskich dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa, 1997.
- J. Zdrada, Sprawa polska w okresie powstania styczniowego, *Powstanie styczniowe 1863–1864. Wrzenie. Bój. Europa. Wizje*, pod red. S. Kalembki, Warszawa, 1990, s. 446–505.
- L. Zembrzuski, *Cesarski uniwersytet Warszawski i jego wydział lekarski 1905–1915*, Warszawa, 1939.
- K. Zernack, *Polen und Rußland. Zwei Wege in der europäischren Geschichte*, Berlin, 1994.
- V. Žukas, Iš Vilniaus universiteto atkūrimo istorijos, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslai darbai, Pedagogika ir psichologija*, t. 6, 1964, p. 115–120.
- A. Аврех, *Столыпин и третья Дума*, Москва, 1968.
- B. Б. Бикучич, *Революционная организация восстания 1863–1864 гг. в Литве и Белоруссии*, диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Вильнюс, 1973, *МАВ RS*, f. 26, b. 1516.
- M. Біч, *Беларускае адражэнне у XIX – пачатку XX ст.*, Мінск, 1993: [?], Владимир Николаевич Назимов. Очерк из новейшей летописи Северо-Западной России, *Русская старина*, 1885, кн. 2, 3, с. 555–580.
- Э. Геллнер, Пришествие национализма. Мифы нации и класса, *Путь*, 1992, № 1, с. 25–42.
- C. М. Дубнов, *Новейшая история еврейского народа*, т. 3: *1881–1914*, Берлин, 1923.
- B. A. Дьяков, *Славянский вопрос в общественной жизни дореволюционной России*, Москва, 1993.
- B. C. Дякин, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX в.), *Вопросы истории*, 1995, № 9, с: 130–142.
- П. Жукович, *Записка о Духовной Академии в Вильне*, Санкт-Петербург, 1914.
- Л. Г. Захарова, Александр II и польский вопрос, *Acta universitatis lodziensis, Folia historica* 55: *Problemy historii Polski i Rosji XIX i XX wieku*, 1996, s. 47–60.

- П. А. Зайончковский, П. А. Валуев (Биографический очерк), *Дневник П. А. Валуева, министра внутренних дел, в двух томах*, т. 1: 1861–1864, Москва, 1961, с. 17–54.
- А. Е. Иванов, Варшавский университет в конце XIX – XX начале века, *Польские профессора и студенты в университетах России (XIX–начало XX в.)*, Варшава, 1995, с. 198–205.
- А. Е. Иванов, *Высшая школа России в конце XIX – начале XX века*, Москва, 1991.
- История Тартуского университета 1632–1982*, Таллин, 1983.
- И. И. Костюшко, *Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском*, Москва, 1962.
- М. Коялович, Проект православной духовной академии в Вильне (Митрополита Макария), *Церковный вестник*, 1890, № 2, с. 25–26.
- Кризис самодержавия в России 1895–1917*, Ленинград, 1984.
- С. Лазутка, Наследие Вильнюсского университета и проекты его возрождения (1845–1919), *История Вильнюсского университета*, Вильнюс, 1979, с. 114–138.
- С. А. Лазутка, *Революционная ситуация в Литве 1859–1862 гг.*, Москва, 1961.
- Л. П. Лаптева, Гильфердинг Александр Федорович, *Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь*, Москва, 1979, с. 121–125.
- А. Миловидов, *Историческая справка о высших учебных заведениях, бывших и предполагавшихся к открытию в Северо-Западном крае*, Вильна, 1908.
- [?], Михаил Николаевич Муравьев и его мероприятия в Северо-Западной России. 1864 г. (Приложения к его запискам), *Русская старина*, 1884, кн. 6, с. 573–584.
- Е. Орловский, *Гродненская старина*, ч. I: *гор. Гродна*, Гродно, 1910.
- Л. Пантелеев, *Закрытие Виленского университета, Русское богатство*, 1909, № 11, с. 45–69.
- В. В. Познанский, *Очерк формирования русской национальной культуры. Первая половина XIX века*, Москва, 1975.
- А. А. Пресс.[?], *Борьба за высшее образование евреев при Николае II, Еврейская летопись*, сборник третий, Ленинград, Москва, 1924, с. 135–141.

- А. Н. Пыпин, *История русской этнографии*, т. 1: *Общий обзор изучений народности и этнография Великоорусская*, Санкт-Петербург, 1890.
- С. Римский, Церковная реформа 60–70-х годов XIX века, *Отечественная история*, 1995, № 2, с. 166–175.
- С. В. Рождественский, *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения*, Санкт-Петербург, 1902.
- С. Рождественский, Сословный вопрос в русских университетах в первой четверти XIX века, *Журнал министерства народного просвещения*, 1907, май, с. 83–108.
- М. С. Самбук, *Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX века*, Минск, 1980.
- Ю. Соловьев, *Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг.*, Ленинград, 1981.
- В. А. Твардовская, *Идеология пореформенного самодержавия. (М. Н. Катков и его издания)*, Москва, 1978.
- К. Цернак, Конец эпохи великих держав в европейской политике, *Вопросы истории*, 1993, № 5, с. 41–50.
- Ю. И. Штакельберг, Архив „Русской старины“, *К столетию героической борьбы „за нашу и вашу свободу“*. Сборник статей и материалов о восстании 1863 г., под ред. В. А. Дьякова, И. С. Миллера, С. М. Фальковича, Москва, 1964, с. 292–350.
- Ю. И. Штакельберг, Фонд П. А. Валуева, *Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года. Сборник статей и материалов*, под ред. В. А. Дьякова, В. Д. Королева, И. С. Миллера, Москва, 1962, с. 335–372.
- Р. Г. Эймонтова, Революционная ситуация и подготовка университетской реформы в России, *Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг.*, Москва, 1974, с. 60–80.
- Р. Г. Эймонтова, *Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической*, Москва, 1985.
- Р. Г. Эймонтова, Университетский вопрос и русская общественность в 50–60-х годах XIX в., *История СССР*, 1971, № 6, с. 144–158.
- В. Н. Яковлев, *Политика русского самодержавия в университетском вопросе (1905–1911 годы)*, Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ленинград, 1971.